

УДК 81'1:81-13

**КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ СӨЗДІҢ МАҒЫНАСЫН ЗЕРТТЕУ
(АБЫРОЙ КОНЦЕПТІСІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Шаихова Парасат Советқызы

parasat_shaixova@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің «Шетел филологиясы: ағылшын тілі» мамандығының 4курс студенті.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., Дүйсекова Куляш Керимбековна

Когнитивтік лингвистика - бұл жаһандық лингвистика ғылымының қарқынды түрде дамып келе жатқан жаңа және жас бағыты. Когнитивтік лингвистиканың негізгі ұстанымдары – тілдің қоршаған ортадағы шындықты қабылдауына негізделген, тіл мен ойлау бір-біріне әсер етеді және әсер ету арқылы ортақ тәжірибе қалыптастырады.

Когнитивтік лингвистика ілімі ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында қарқынмен зерттеліп, қолданғанымен, оның ақпаратты игеру және өңдеу ерекшеліктері, білімнің психикалық бейнелеу әдістерін тіл арқылы жеткізілуі, сонау ХІХ ғасырдың басындағы лингвистикалық еңбектерде көрініс ала бастады.

Алайда, когнитивтік проблемалардың дамуы ХХ ғасырдың соңғы онжылдықтарында ғана басталады және когнитивті лингвистика бойынша негізгі басылымдардың басым көпшілігі осы кезеңге келеді. Қазіргі когнитивтік лингвистика белгілі бір әдістермен жалпы тақырыпты зерттейтін ғылымдардың қатарына жатады: психология, лингво-концептология, лингвистика, этнолингвистика, ж.т.б. сияқты.

Қазақстанда когнитивтік лингвистиканың дамуына алғышарттар Қазақстан лингвистика ғылымының ірі тұлғалары А. Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С. Аманжолов; Е. Н. Жанпейісов, А. Т. Қайдаров, М. М. Копыленко, Э. Д. Сүлейменова, Р. Г. Сыздықова, Дүйсекова К.К, Бижкенова А.Е, және т. б. еңбектерінде көрсетіледі. Когнитивтік лингвистиканың арнасында орындалған алғашқы зерттеулер республикада ХХ ғасырдың 90-шы жылдары пайда бола бастады [1].

ХХ ғасырдың екінші жартысына қарай көптеген заманауи лингвисттердің жұмыстарында айтарлықтай бетбұрыс көрсетілді. Яғни тілдің құндылық бағдары өзгере бастады, яғни ғалымдардың қызығушылықтары ойлау процессі мен адамдардың әлеуметтік, ой-саналық

процесстерін зерттеуге арта бастады. Лингвистикалық зерттеулердің бірқатары ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау процесстеріне ақцент қоя бастады.

Атап өтілгендей, когнитивтік лингвистика басқа бағыттармен тығыз байланыста болғанына қарамастан оны басқа когнитивтік ғылымдардан айыратын екі фактор бар, олар:

Материал – яғни сананы тілдің өзінің материалында зерттеу.

Әдістер – бұл әдістерді қолдану арқылы когнитивтік процесстерді зерттейді, адам санасындағы ақыл-ой көріністерін тіл білімінде бар лингвистикалық талдау әдістерін тілге қолдану негізінде қорытынды жасайды, және зерттеу нәтижелерін когнитивтік тұрғыдан түсіндіреді.[2]

Когнитивтік лингвистиканың мақсаты – адам санасында қабылдау процесі қалай жүреді, қалай білім жиналады және жалпы тілде әлемнің бейнесі қалай санаттанып, жіктелетіні туралы зерттеу [3].

Когнитивтік лингвистика тек лингвистиканың өзін ғана қарастырмай, өз шекарасынан шығып психология, логика, философия, әлеуметтану сынды бағыттармен байланысады. Сол себепті, когнитивтік лингвистикада –“тіл –жалпы танымдық механизм ретінде, ал когнитивтік құрал – ақпаратты кодтауда және түрлендіруде белгілі бір рөл атқаратын белгілер жүйесі ретінде қарастырылады” [4]

Танымдық тәсіл аясында *тіл* ақпаратты алу, сақтау және беру құралы ретінде қарастырылады. Тілдік білім тілдік бірліктерді олардың тіл жүйесіндегі орнын анықтайтын жіктеу құралы ғана емес, сонымен қатар тілдік емес белгілерді кодтау және жіктеу құралы ретінде де қызмет етеді. Тілдік және тілдік емес құралдар сөйлеушілердің жадында категориялық түрде сақталады. Категориялар ең жалпы ұғымдар ретінде әлемді танудың нақты тәжірибесін жалпылау және осы тәжірибені көрсететін тілді қолдану нәтижесінде қалыптасады. Әр түрлі бірліктердің танымдық модельдерін, сондай-ақ сөйлеудегі белгілі бір ақпараттың берілуіне ықпал ететін нақты тілдік механизмдерді қолдану, танымдық тәсілді қолданатын лингвистердің негізгі міндеті болып табылады [5]. А.П. Бабушкин мен И.А. Стернин өз жұмысында [6] когнитивті әдіснаманың басты ұстанымы –тілдік белгілердің семантикасын зерттеу арқылы қоғамның концептосферасын сипаттауға, сонымен қатар оның тарихының әртүрлі кезеңдерінде белгілі бір адамдар үшін не маңызды екенін анықтауға болатындығын атап өтті.

З. Д. Попова және А.И. Стернин [2] теориясына сүйене отырып, когнитивтік лингвистиканың кем дегенде келесі бағыттарын атап өтуге болады:

Мәдениеттану - ұғымдарды мәдениет элементтері ретінде зерттеу түрі. Мұндай зерттеулер әдетте пәнаралық яғни тек ғана лингвистикамен байланысты болмайды, яғни лингвисттер де мәдениеттану зерттеулерін орындай алады; бұл жағдайда тіл - ұғымдар туралы білім көздерінің бірі ретінде әрекет етеді;

Лингвомәдениеттану – тілдік бірліктерді ұлттық құндылықтарға байланысты зерттеу түрі. Ұлттық лингвомәдениет элементтері ретінде атаған тұжырымдамаларды зерттеу бұл мәдениеттің ерекшеліктері: "тілден мәдениетке" бағытымен жүреді (В. И. Карасик, с. Г. Воркачев, Г. Г. Слышкин, Г. В. Токарев [7]);

Логикалық – тұжырымдамалар тілдік ұғымдарды логикалық тәсілдермен, оның тілдік формасымен тікелей тәуелді емес әдістермен талдау. (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павленис);

Ойлау процесстері ауызша жүрмейді, ол әмбебап (универсальный) тақырыптық кодтың көмегімен жүзеге асырылады. Адамдар концепттер арқылы ойлайды, яғни осы код пен әмбебап тақырыптардың бірігуі арқылы туындайтын концептілер арқылы.

Е.С. Кубрякованың “Краткий анализ когнитивных терминов”[4] сөздігінде концепт ұғымы келесідей көрсетілген: КОНЦЕПТ - біздің санамыздың менталдық немесе психикалық

ресурстарының бірліктерін және адамның білімі мен тәжірибесін көрсететін ақпараттық құрылымды түсіндіруге қызмет ететін термин;

Р.М. Фрумкина «Концепт – адамның әлем туралы мәдени анықталған идеялары. Концепт ұғымнан гөрі бейнелеу (представление) болып табылады», - деп пайымдайды.

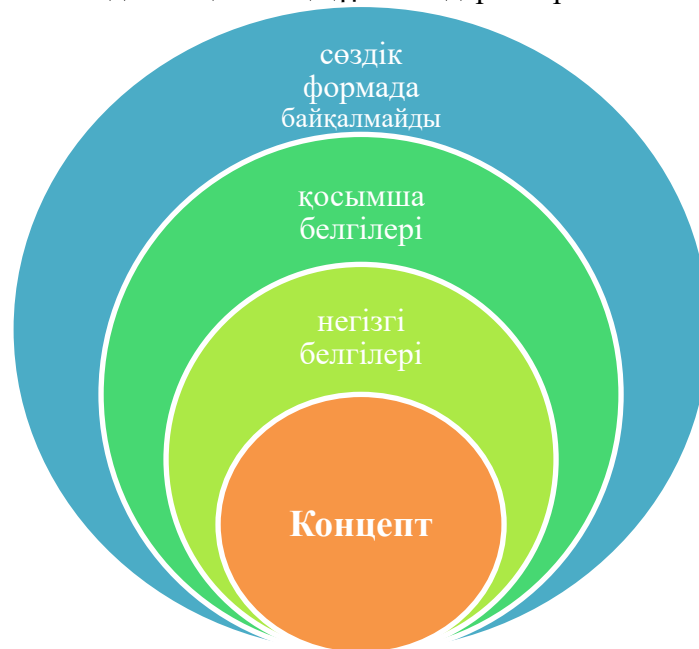
Қазіргі уақытта аталмыш терминнің көптеген анықтамаларын табу барысында қиындықтар туындатуынан К.К. Дуйсекова “Совершенные направления лингвистической науки”[8] монографиясында концепт ұғымының астарын ашатын үш тәсілді көрсетеді:

Бірінші тәсіл – ауызша (вербальный) . Тұжырымдамалар дегеніміз-мәдениеттегі маңызды ұғымдар мен мағыналардың сөзбен немесе тұрақты сөз тіркесімен берілген психикалық сәйкестігі

Екінші тәсіл - "примитивтер тәсілі" деп аталады, онда тілдердің лексикалық жүйелерін талдау семантикалық примитивтердің шектеулі санын бөлуге әкеледі, олардың әр түрлі комбинациясы арқылы тілдің бүкіл сөздік құрамын сипаттауға болады;

Үшінші тәсіл – тұжырымдамалық ақпараттың бір бөлігі тілдік деректерге байланса, ал екінші бөлігі қағидаттық түрде өзге тәсілдермен ("ментальдық репрезентациялармен") - бейнелермен, суреттермен, схемалармен және т. б. көрініс тапқан кезде кешенді тәсіл болып табылады.

Концепт тілдің әлемдік бейнесіндегі орталық ұғымы, яғни ядросы болып табылады. Келесі схемада концептінің құрылымдары көрсетілген:

Сызба 1: Концепт құрылымы

Когнитивтік лингвистикада концептуалды мазмұнды сипаттауға арналған бірнеше әдістерді атап өтуге болады (концептуалды, фрейм, прототиптік талдаулар). Аталмыш талдаулар басым көпшілі өз бастауын орталық, басты тәсіл –концептуалды талдаудан алады.

Концептуалды талдау белгілі бір тілдік бірлікпен ұсынылатын білім бірлігін таңдауды және зерттеуді қамтитын белгілі бір ұғым. Аталмыш талдау бірнеше этаптардан тұрады десек болады. Концептуалды талдаудың бастапқы кезеңі, әдетте, лексикографиялық дереккөздерге жүгіну, атап айтқанда, сөздің (концепт атауының) мағыналарының сөздік интерпретациясын талдау болып табылады. Яғни сөздің этимологиясын, былайынша айтқанда “тарихи жадын” қазбалау [9].

Келтірілген тәсілдерді мысал ретінде көрсету үшін “ абырой” концептісінің үш тілдегі (қазақ, орыс, ағылшын) талдауы көрсетіледі (Кесте 1 қараңыз)

Кесте 1

	қазақ тілі	орыс тілі	ағылшын тілі
түсіндірме сөздік	<i>абырой – 1. жеке адамның құндылығы туралы түсінікті білдіретін моралдық ұғым, адамның өзіне және қоғамның жеке адамға моралдық қатынасын бейнелейтін этикалық категория. 2.. Адамның ұятты жері, жыныс мүшесі. [10]</i>	<i>честь- совокупность высших морально-этических принципов личности); сохранение собственного достоинства и уважения личного достоинства другого [11].</i>	<i>Honor – 1.great respect for somebody, 2. something that you are very pleased or proud to do because people are showing you great respect, 3. a good reputation; respect from other people [13].</i>
синонимдік сөздік	<i>1.Бедел, атақ, даңқ. 2. Ар, ұят, намыс. 3. ауыс. Пайда, олжа. [12]</i>	<i>почтение, авторитет, честь, репутация. 2. Польза, добро, благо. [11]</i>	<i>Respect, praise, honor, revenge, integrity, respect, moral behavior, reputation [14]</i>

«Абырой» концептісі бедел, қадір, абырой, жақсы атақ деген мағыналарға ие. Бұл сөз қазақ тілінде «абырой» мағынасында ғана қолданылмайды, сондай-ақ қоғам тарапынан белгілі қызметтер, не іс әрекеттер орындау барысында берілетін атақ, даңқ, қадір-қасиетті айқындайтын моральдық-этикалық ұғым болып танылады. Орыс (*честь*) және ағылшын (*honour*) тілдерінде де “абырой” концептісі адамның жеке құндылығы, адамгершіліктің, мейірімділіктің өлшемі, басты құндылықтардың бірі туралы түсінікті білдіреді.

Көріп отырғанымыздай, «намыс» ұғымы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріліп, өзінің әмбебаптығын (универсальность) көрсетеді. Жүргізілген талдау көрсеткендей, үш тілде де “абырой” ұғымының ортақ бөлігі бар:

тілдерде аталған ортақ ұғым - моральдік құндылықты білдіреді
кедей де, бай да кез келген адам ие бола алатын жалпы мәртебені көрсетеді
этникалық құндылықтың бірдей мәртебесі

орыс және қазақ тілдерінде ұғым”таза, пәк” деген мағынада да қолданылады
ағылшын және орыс тілдерінде аталмыш ұғым заңды мәртебені көрсетеді. Мысалыға:
Ваша Честь, у меня есть пару вопросов (*Құраметті сот, менің бірнеше сұрағым бар*); No more questions, Your Honour (*Құраметті сот, ешқандай сұрақ жоқ*)

Концепцияның мазмұны мен құрылымындағы айырмашылықтар ағылшын және орыс тілдерінде күрделірек. Ағылшын тілінде тұжырымдаманың көлемі кеңірек, ол күрделірек және көбірек мүмкіндіктерді қамтиды. Ағылшын тілінде “honour” тек моральді ғана емес, сондай-ақ материалды бола алады. Мысалы: “honour” can be interpreted as is an award (марапат деп те аударылады), to receive/win the highest honour (*ең жоғарғы марапатты алу*), to bestow an honour on somebody (*біреуге марапат беру, марапаттау*), she received nearly every honour bestowed upon a poet (*ол поэзияға қатысты барлық дерлік марапаттарды жеңіп алды*) [13].

Орыс тілінде “честь” концепциясы үш тілдің ортақ аспектілерінен бөлек мағынасы бар. Мысалыға “закон чести” сөз тіркесі - жеке қадір-қасиет пен әдептілік сезімін сақтау үшін орындауды талап ететін ережелерді сақтау деп аударылады.

Концептуалды анализдің келесі қадамдары үйлесімділікті талдауды, фразеологиялық бірліктерді, метафораларды, мақал-мәтелдерді, прецеденттік мәтіндерді талдауды қамтиды.

Анализдің негізі ретінде үш тілде көрсетілген мақал-мәтелдер алынды.

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің өзіндік ерекшелігі жігітке үндеуінен көрінеді. Жігіт – халықтың ар-ожданы, мақтанышы, үлгі-өнегесі. Қазақ паремиологиясындағы «жігіт» пен «абырой» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты.

Орыс тілі мақал-мәтелдерінде адрестік нысан көрсетілмеген.

Қазақ мақал-мәтелдері:

Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы.

Ел намысы, ер намысы.

Ер жігіт елінің ұлы, намысының құлы.

Атты қамшы айдайды, ерді намыс айдайды. [15]

Ағылшын мақал-мәтелдері:

A man's word is his honor.

A man of honor will feel ashamed by a single question to which he does not know the answer.

The man who is honored, has first honored himself.

A man without honor smells worse than a corpse. [16]

Абыройдың құны өте жоғары: ол үшін жанын беруге өкінбейсің. Орыс, қазақ, ағылшын тілдерін түсінуде абырой, намыстың жоғалуы өлімнен де жаман:

Қазақ мақал-мәтелдері:

Ер жігітке өлімнен ұят күшті

Өлімнен ұят күшті.

Ағылшын мақал-мәтелдері:

A fair death honors the whole life.

We might've fallen from the horse, but not from the honor.

Орыс мақал-мәтелдері:

За честь голова гибнет; честь головою оберегают.

Честь дороже жизни.

Бесчестье хуже смерти.

Хоть плетью высеки, только чести не лишай.

Қорытындылай келе орыс қазақ және ағылшын тілдеріндегі «абырой» ұғымын салыстыру этикалық құндылықтың бірдей жоғары мәртебесі туралы айтуға мүмкіндік береді. Ал мақал-мәтелдерді саралау арқылы анықталған ұлттық-мәдени ерекшелік халықтардың ұлттық мінездеріндегі кейбір айырмашылықтардың неден туындайтынын көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. <https://articlekz.com/article/23309>
2. З.Д. Попова, И.А. Стернин. Когнитивная лингвистика. – М., АСТ: «Восток-Запад» 2007, 226б, 9б.
3. Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991-2001. Алматы: Арыс, 2001, 41б.
4. Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой, Краткий словарь когнитивных терминов, 1997ж, ISBN 5-89042-018-6, 197б, 53б.
5. Т.В. Романова, Методика когнитивных исследований. Нижний Новгород, 2007ж

6. А.П. Бабушкин, И.А. Стернин. Когнитивная лингвистика и семасиология. Воронеж, 2018ж
7. Антология концептов. Волгоград, 2005
8. А.Е. Бижкенова, К.К. Дуйсекова, Г.Н. Булатбаева, Л.С. Сабитова, А.К. Калиевна, Б.К. Жумабековна. Современные направления лингвистической науки, *коллективная монография*. Астана, 2015
9. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / ВГУ, 2001.
10. Философиялық сөздік. Редкол: Р. Н. Нұрғалиев. Алматы: Қазақ энц. баспасы. 1996. - 525 б.
11. <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C&all=x>
12. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі
13. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/honour_1?q=honour
14. <https://www.thesaurus.com/browse/honor>
15. <https://www.zharar.com/kz/makal/2502-namys.html>
16. <https://www.listofproverbs.com/keywords/honor/2.htm>
17. <https://articlekz.com/article/22195>